

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Рая Кунчева
за дисертационния труд на Георги Илиев,
представен за придобиване на образователната и научна степен „доктор“
**ТЕМА на труда: „Отношението между епистемология
и етика в литературната теория след Франкфуртската школа“**

Представеният от Георги Илиев дисертационен труд се състои от увод, седем глави, екскурс, заключение и библиография. Общият му обем е 240 страници.

Актуалност и необходимост на дисертацията

Франкфуртската школа е слабо или неизследвано поле в българската хуманитаристика. За разлика от Унгария и Югославия т.н. „западен марксизъм“ няма достъп в България преди 1989 с изключение на някои от книгите на Ерих Фром и Херберт Маркузе, които се възприемат по-скоро в линията на екзистенциализма и само на една от книгите на Адорно – *Философия на новата музика*, която със сигурност не е била разчетена като продължение на *Диалектика на Просвещението*, какъвто е нейния замисъл.

Показателно е, че именно през 1989 г. излизат от печат две книги, които в европейските университети отдавна са в списъка на основно изучаваните автори. Първата е *Хаос и форма* на Георг Лукач, съставителство Чавдар Добрев. Тя включва текстове от ранния период на автора, писани преди *История и класово съзнание*. Втората е *Художествена мисъл и културно самосъзнание* – том, съставен от Атанас Натев, съдържащ едни от главните разработки на Валтер Бенямин, включително *Произход на немския трауершпил*. Десет години по-късно излиза преводът на Стилиян Йотов на *Диалектика на Просвещението*. Ако не греша – няма и до днес подобаваща научна рецепция на тази книга в България.

Това табу върху теоретичните изследвания на Франкфуртската школа до 1989 г. не е изненадващо. Критическата теория на западния марксизъм опровергава марксизма от ленинско-сталински тип през 20-30 те години на ХХ век и стъпва върху разкриването на Хегеловата мисъл при Маркс, от една страна, а от друга – върху публикацията на текстове на ранния Маркс, тези от 1844г., където той се проявява като визионер и утопист. За да се изясни неортодоксалният характер на тези търсения, би трябвало да се вникне в доминиращия дух на резигнация. Защото след Първата световна война става видим провалът на пролетарските революции навсякъде в Европа. Публичните процеси, както и сведенията за наложения терор и установяването на един административно-бюрократичния характер на режима в Съветска Русия също са повод за много разочарования. А по-късно, през 1939 г., сключеният пакт между Хитлер и Сталин идва като шок за тези, които са виждали в болшеvizма алтернатива на националсоциализма. От първоначалния критически импулс на обръщане към материализъм и диалектика, от желанието за друг тип философия и хуманитарни науки, различен от този с идеалистичен или с позитивистичен дух, който отговаря на желанието за нов тип философия и хуманитарни науки, се преминава към друг тип проблеми. При наличието на властващите тоталитаризми в Германия и Съветска Русия изследванията е трябвало да се насочат към въпросите за генезиса на фашизма, на антисемитизма и авторитарната личност, както и към критика на бюрократичните системи след осъзнаването на твърдото вкореняване на държавния капитализъм – същност на тоталитарните държави. Отличителната черта на Франкфуртската школа – да се концентрира върху проблемите на надстройката, на културата и социалните явления продължава и през следващите десетилетия.

С избраната тема на дисертацията, а именно отношението между епистемология и етика, Георги Илиев има възможност да покаже особеното място на Франкфуртската школа (в лицето на Хоркхаймер и като централна фигура на изследването си – на Адорно) в споровете за философското познание като една критика на немския идеализъм, която всъщност не може да се откъсне от своя обект. Ето защо докторантът обстойно разглежда Кант и Хегел в критиката на Хоркхаймер и Адорно. Те виждат своята задача в преодоляване на резките опозиции при Кант и в отхвърляне на Абсолюта при Хегел. Отново критиката към Кант и Хегел е и свързващата проблематиката между Франкфуртската школа и търсенията на критическата теория през втората половина на XX в. Но същото се отнася и до връзката на тези теоретици с Шопенхауер и Ницше. Марксистическият похват на Адорно и Хоркхаймер стъпва върху немарксистически тип философстване и това определя особения идиосинкразен характер на техния марксизъм. От друга страна, именно рецепцията на Ницше, която през 60-те години се оформи като критика на разума, припознава редица свои виждания и позиции в тези на Франкфуртската школа и така се отворя поле за съпоставки и дискусии. Докторантът ги има предвид, когато поставя в обсега на вниманието си именно рецепцията на Франкфуртската школа. С това дисертацията се обръща към сфера на изследвания, която събира едни от най-важните явления в хуманитаристиката през миналия век.

В своята работа, която с пълно основание може да бъде определена като смел пробив в едно неразработено поле, каквото е българската рецепция на Франкфуртската школа, докторантът е трябвало да преодолее редица трудности. Тук не става дума само за осмисляне на едно сложно научно творчество, формирано при пресичанията на различни научни направления като феноменология, неокантианство, философия на живота и същевременно противопоставящо се на тях, на прочит на текстове, които и в своя изказ (това се отнася особено за Адорно, чрез синтетичността на парадокса и разчупването на обичайния синтаксис) търсят адекватна форма на своята нетрадиционна позиция. Същинската сложност и трябва веднага да се подчертае, че тя е избор на самия докторант, е в това, че обявявайки две области на философията като епистемология и етика с оспорван и проблематизиран статут през XX век за свой обект на изследване, той ги взема не статично, а в тяхното динамично взаимодействие. Защото, както критиката към идеализма, която подемат Адорно и Хоркхаймер през 30-те години, така и мрачните текстове от 40-те на осмисляне на корените на злото, са еднакво инспирирани от една своеобразна философска социология, в която въпросите на познанието са поставени с етическа интензивност. Приносното в постановката и подхода на Георги Илиев е, че той, разглеждайки текстове на Адорно и Хоркхаймер, запазва разграничението между епистемология и етика, показвайки същевременно тяхното преплитане. Също така той ги отграничава, както от социологията, така и от естетиката. С този ход, бих казала рискован, той фокусира проблематиката и намира своята гледна точка.

От позицията на един придерчив формализъм, някой би задал въпроса – защо е отделено толкова място на Хоркхаймер и Адорно, когато темата визира период след тях? След прочита на цялата дисертация отговорът на този въпрос не е труден. Ако се проследят постановките и аргументациите на докторанта, както и подбора на автори, които той въвежда и коментира, ще стане ясно, че централният проблем, който го вълнува, е възможността за осмисляне на моралните въпроси днес, с лице към отговорността и въвличеността на теоретика към съвременното общество. Без да се идентифицира с нито един от теоретичите, които представят рецепцията на Франкфуртската школа, той всъщност тръгва от техните позиции, когато разглежда постановките на Адорно и Хоркхаймер. Възможността за обвързване на епистемология с властови механизми на доминация, както и обръщането към ресурси на етическото отвъд понятията като абстракции, са водещи за него. Така че и първите две глави, „Критика на епистемологията при Франкфуртската школа“ и „Етика и морална теория

според Франкфуртската школа“ са имплицитно свързани с едно състояние на дебата след Франкфуртската школа.

Дисертацията се разгъва като рефлексия върху ключови понятия и апории. Това е рефлексия, която търси дълбочина, а и оригинална, своя гледна точка. Една ерудирана и търсеща аналогии рефлексия. Тази зрялост, съчетана със свобода в боравенето с връзки и аспекти, тази рефлексия, проникваща симбиозно и в същото време запазваща своята линия на аргументацията, като абсорбира само това, което ѝ е нужно, е изключително достижение на докторанта. Това, което го интересува, като че ли не е да анализира даден текст, а да отиде отвъд него, размишлявайки върху самите проблеми. Собствената позиция е въплътена в едно повествование, аскетично следващо избраната линия. То не се отклонява, въпреки значителния брой автори и огромните пренасяния през вековете на философската традиция чак до съвременността.

Самата рефлексия на Г. Илиев създава една стройна и стабилна постройка, обърната към днешния ден и избягваща елемента на антикварност или носталгични внушения. Дисертацията няма характер на историческо изследване, но полага проблематиката в историята. Това полагане е и въпрос за отговорността на философското и критическото мислене пред състоянието на обществото.

Субект-обектната връзка – средоточие на епистемологични и етически проблеми

В една рецензия е трудно да се коментират множеството проблеми, поставени в дисертацията. Само с тяхното изброяване рецензията би надхвърлила допустимия обем. Затова тук ще открия само някои от тях.

Безусловно субект-обектната връзка е централна за епистемологичната проблематика. Но тя придобива и етични измерения в творчеството на теоретиците от Франкфуртската школа чрез критиката на, от една страна рязкото разделяне между субект и обект при Кант, а от друга – чрез сливането им в един синтез, както е при Абсолюта на Хегел. Дисертантът очертава тази дилема, но се съсредоточава върху предметяването на субекта в епистемологията на Просвещението. В първа глава тя е разгърната чрез въпроса за „овещняване на понятията“. Наистина реификацията е ключов концепт за Адорно. В съвместната работа при написване на *Диалектика на Просвещението* с Хоркхаймер реификацията придобива един буквално вездесъщ характер.

Заемайки критическа позиция към идеализма, Хоркхаймер и Адорно се изправят пред проблема за субекта. В научната литература за тяхното творчество е описана обстойно и в различни аспекти възгледа им за своеобразното поглъщане на субекта от обекта. Според тях това е единственото решение, което една критична теория може да даде на дилемата как да се отговори на оспорването за доминираща позиция между субекта и обекта в епистемологията на западната мисъл, представена в идеализма и позитивизма. Заемайки позиция да говори откъм страната на обекта, Адорно цели преосмисляне на връзката субект – обект и критикува философите, надценили неправомерно субекта за сметка на обекта. Тази проблематика Георги Илиев разработва в първата глава на дисертацията с един чудесен прочит на първите две глави на *Диалектика на Просвещението*. Особеното тук е, че докторантът съчетава проблема за овещняването или реификацията на понятията с проблема за субекта. Субектът, създавайки се като субект, се превръща в обект за себе си. Както тук, така и на други места в дисертацията, откриването на конфигурации от проблеми е интересно и плодотворно. С тази постановка на свързване на реификация на понятието и субекта на

Просвещението докторантът хвърля мост и към следващите глави, които се занимават повече или по-малко с критиката на рационализма.

Селективният прочит, подчинен на проблематизиране на връзката между епистемология и морална теория, обяснява защо докторантът не разглежда и другите глави на *Диалектика на Просвещението*, които засягат проблеми на морала. Същото може да се каже и за проблематиката на реификацията. Докторантът не подема линията, зададена от Лукач, за втората природа, както и проблематиката на отчуждението. Социалното присъства, но косвено и пречупено през критика на идеалистичната епистемология – в тази глава представена от Кант и Хусерл. Очевидно докторантът е избрал да се занимава не просто с проблеми на теория на познанието или на проблеми на моралната теория, а на етическите кълнове в епистемологията, макар и с отрицателен знак – като критика за тяхната липса. От друга страна, във втората глава „Етика и морална теория според Франкфуртската школа“ той се занимава с епистемологичните основания на моралната теория – с други думи – със зависимостта на дадена епистемология от опита, върху който тя стъпва. Тук е включена и теория за историята с открояващо позоваване на Хегел. Адорно е силно привлечен от него, но и му се съпротивлява, подлагайки го на сериозна критика. Георги Илиев подчертава твърде силно неговото присъствие в мисленето на Адорно. Струва ми се обаче, че той можеше по-ясно да открие негативността на диалектиката при Адорно. Това, че Адорно отхвърля категорично възможността за синтез на противоречията, или според неговата терминология на възможността за идентичност. Адорно остава във фигурата на хиазма. За да представи философията на неидентичността, докторантът предпочита да използва фигурата на фрагмента. Разбира се, има основание за това. Адорно възприема като своя визията на Бенямин в *Произход на немския трауершпил* за свят без трансценденция като вкаменен пейзаж от руини. Ако този свят се привижда като цялостен, това е илюзия на заслепението, на генерализацията. В същата глава на дисертацията има любопитна теза за Марксовото учение за стойността. На фона на обширната литература по въпроса Георги Илиев отива още по-далеч от Адорно и Бенямин, предлагайки един, бих казала, естетически прочит на твърденията на Маркс за стойността. Докторантът поставя в паралелно отношение концепцията на Бенямин за диалектическия образ и теорията на Адорно за обекта. Фигурата на паралела е намерена добре, защото наистина двата възгледа са различни. Проектът на Бенямин неточно е назван *Книга за пасажите*, а и не започва през средата на 30-те. Тази главата завършва с въвеждането на понятието фрагментарна етика, което отговаря на модерния опит. Така разклатени, фрагментирани, епистемология и морал се нуждаят от ново преосмисляне на нормативните си основания.

В търсене на нови нормативни източници за теорията

Върху какво да стъпи теоретичната мисъл, когато всичко е разклатено? С една точна интуиция на това място в дисертацията Г. Илиев разглежда кратък текст на Валтер Бенямин, написан през 1919 г. (т.е. много преди неговия т.н. обрат към марксизма), но публикуван през 1921 в едно списание с експресионистична платформа. Този текст – „Съдба и характер“ – се вписва в процеса на оформяне на концепцията на Бенямин за книгата за трауершпила. Според Адорно той е бил изключително важен за Бенямин. Адорно го смята за ключов за мисленето на Бенямин, но знаем, че всъщност е предизвиквал колебания у Бенямин, ако съдим от едно негово писмо до Хуго фон Хофманстал. Вероятно тук се проявява така нареченото Янусово лице на Бенямин. Така или иначе текстът получава трайна интерпретационна история, още повече, че е включен от Хана Аренд в съставителството ѝ на *Озарения*.

Тук не е мястото на обстойно разглеждане на прочита на Георги Илиев. Но, подчертавайки вярната насока в дисертацията да търси при Бенямин източници на нормативност за една нова етическа теория, по-скоро според мен през 30-те години те

не са били приети, а не толкова, че са пренебрегнати. От позицията на едно широко разбиране за етическото, разработено именно след така наречения етически обрат в теорията през втората половина на XX век, текстове на Бенямин получиха нов прочит. Но тук трябва да кажа и възраженията си, отнасящи се до това, че понятията съдба и характер според докторанта могат да се виждат като идеи в смисъла на „Критико-познавателния предговор“. Също за мен е спорно търсенето в понятието характер, и то на базата на понятието преживяване, на податки за етична теория или философия на практическото, както Г. Илиев назовава насоката, която открива при Бенямин. В „Съдба и характер“ понятието преживяване (Erlebnis) се появява само в цитата от Ницше. В текстовете на Бенямин, както и в научната литература за Бенямин разграничението преживяване (Erlebnis) – опит (Erfahrung) има централно място. Спорно е за мен също пренасянето на понятието квазитрансцендентност на Хабермас към Бенямин, чиято философия е проникната от теология. Тази теология Адорно определя като негативна и също я припознава като своя позиция. Но както тук, така и по отношение на диалектичния образ, Адорно прекроява Бенямин. Въпросът е, че неговата интерпретация трайно заляга в литературата за Бенямин и формира авторитетна линия в нея. Така че Георги Илиев с право включва Бенямин, защото Адорно и в епистемологичните си постановки, и в метода и стила си, както и в социалната си критика е почерпил много от Бенямин, но през 30-те години, когато е тяхната кореспонденция, отнасяща се до публикации в списанието на института, различията между тях се проявяват твърде явно. Също на ключово място в дисертацията, нейната последна глава, Георги Илиев разглежда текстове на Бенямин и Адорно за Кафка. Тук отново докторантът предлага прочит, който бих определила като търсене на ресурси в критичната теория за основания на една етическа теория. Става дума за метафизиката като спасяване на значения от традицията. Както и за изкуството като алтернатива в един изцяло инструментализиран свят. В „Бележки върху Кафка“ Адорно сравнява света на Кафка с този на Третия Райх. Включени в различни глави на дисертацията, интерпретациите на литературни произведения са безспорните постижения на докторанта.

Четвърта, пета и шеста глава на дисертацията са посветени на решаването на същия въпрос, но от философи като Хабермас, Бътлър и Фуко. С тези три реакции към позициите на Франкфуртската школа, които маркират нейните апории на етическото, дисертацията получава своята цялост. Защото са обхванати принципно трите възможни реакции: на дискурсивната етика след лингвистичния обрат във философията, на феминистичното оспорване на липсата на конкретния друг – тук тялото като подценявано от предишните теории като източник на етическа опора и на деконструктивизма в лицето на Фуко.

Едно екскурс, с който завършва дисертацията преди заключението, отново поставя въпроса за другия и за етическите ни основания в един променящ се от технологията свят.

В заключение ще изтъкна, че предложената дисертация е задълбочено, талантливо и актуално изследване. Тя доказва сериозните научни качества на докторанта и неговото завидно справяне с тази трудна тема.

Авторефератът напълно вярно представя съдържанието и постиженията на дисертацията.

Убедено ще гласувам да бъде присъдена на Георги Илиев научната и образователна степен „доктор“.